

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-12-88-47>

УДК 929Річинський:271.222-558.8»1929/1939»

Кравчук О.Р.¹

ДВНЗ «Тернопільський національний медичний університет імені І.Я. Горбачевського МОЗ України»

АРСЕН РІЧИНСЬКИЙ І ЦЕРКОВНА АНАФЕМА

Анотація. У статті проаналізовано особливості накладення на А. Річинського анафемі Синодом Польської Автокефальної Православної Церкви не за порушення церковних канонів, а за активну позицію, пов'язану з українізацією Церкви. Розкрито не досліджені аспекти діяльності А. Річинського, зокрема, його боротьбу із несправедливим покаранням. Саме його погляди на проблему українізації Церкви й спричинили конфлікт з тогочасним церковним керівництвом православної митрополії, що призвело до тимчасового відлучення його від неї. Такими діями церковна ієрархія намагалася обмежити активістів церковного руху в їх прагненні до реформування Церкви. Однак накладення анафемі призвело до її неприйняття широким загалом українства. Активна позиція української інтелігенції сприяла несправедливості відлучення А. Річинського від Церкви й спричинила скасування анафемі.

Ключові слова: Арсен Річинський, Західна Волинь, національний церковний рух, анафема, Польська Автокефальна Православна Церква.

Kravchuk Olena

I. Horbachevsky Ternopil National Medical University

ARSEN RICHYNSKY AND CHURCH ANAPHEMA

Summary. Arsen Richynsky is a well-known figure in the history of Ukraine, a public, political, cultural, educational and ecclesiastical figure who was especially prominent in the interwar period in Western Volhynia. His name dates back to the 1930s, was included in the «Ukrainian General Encyclopedia», later banned by the Soviet authorities, as well as all his works. A. Richynsky's radical church views caused a conflict with the church leadership of the Orthodox metropolitanate, which manifested itself in his temporary excommunication from the Church. However, today the problem of his excommunication from the Polish Autocephalous Orthodox Church, the reaction of the Ukrainian public to such actions of the clergy and the reasons for its annulment raise many questions. The article analyzes the peculiarities of imposing an anathema on A. Richynsky by the Synod of the Polish Autocephalous Orthodox Church not for violating church canons, but for an active position related to the Ukrainianization of the Church. It was his views on the problem of Ukrainianization of the Church that caused a conflict with the church leadership of the Orthodox metropolitanate, which led to his temporary excommunication from it. By such actions, the church hierarchy tried to limit the activists of the church movement in their desire to reform the Church. However, the imposition of the anathema led to its rejection by the general Ukrainian community. The anathema was not the case of A. Richynsky, it concerned the entire Orthodox Ukrainian population and directly all church figures united in the national-church movement in Volyn. That is why the anathema against Dr. A. Richynsky, of course, went far beyond personal business and had the character of an event of wide, general public importance. The active dissemination by the Ukrainian intelligentsia of the illegality of A. Richynsky's excommunication from the Orthodox Church led to the abolition of this synodal act. The relevance of the research topic is that in Ukrainian historical science there is no separate scientific investigation, which would, first, analyze the archival sources and publications of the newspapers «Dilo» for 1929-1930 on the proclamation of a temporary anathema to A. Richynsky; secondly, coverage of the position of the Ukrainian public and its reaction to the excommunication of the leader of the national church movement from the church; thirdly, A. Richynsky's struggle against unjust punishment. Ultimately, this will reveal the unexplored aspects of A. Richynsky's activity, in particular, his role and place in the national church movement of Western Volhynia in the interwar period, which, in fact, is an element of scientific novelty of the publication.

Keywords: Arsen Richynski, Western Volhynia, national church movement, anathema, Polish Autocephalous Orthodox Church.

Постановка проблеми. Арсен Васильович Річинський – відома постать в історії України, громадсько-політичний і культурно-просвітний і церковний діяч, який особливо яскраво проявив себе у міжвоєнний період на теренах Західної Волині. Його ім'я ще у 30-х рр. ХХ ст. було занесене до «Української загальної енциклопедії», пізніше заборонене радянською владою, як і усі його праці. Радикальні церков-

ні погляди А. Річинського спричинили конфлікт з тогочасним церковним керівництвом православної митрополії, що виявився у тимчасовому відлученні його від Церкви. Однак на сьогодні викликає багато запитань проблема відлучення його від Польської Автокефальної Православної Церкви (далі – ПАПЦ), реакція української громадськості на такі дії церковників і причини її анулювання.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0227-7260>

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Творча спадщина А. Річинського повертається до нас із забуття. Вона ще належним чином не оцінена науковцями та широким загалом і потребує ґрунтовних досліджень. Тим не менше, в останні десятиліття зросла увага вітчизняних дослідників до його постаті. Основні аспекти діяльності А. Річинського висвітлено у працях таких науковців, як Анатолія Колодного, Арсена Гудими, Петра Мазура, Надії Стоколос, Олександра Сагана, Петра Кралоюка, Ірини Скакальської, Оксани Альошиної, та інших дослідників. Зокрема, у монографії П. Кралоюка «Любомудри Володимирії» висвітлено діяльність А. Річинського через призму історичних та культурних реалій Волині першої половини ХХ ст. [13].

У праці професора-релігієзнавця А. Гудими «Харизма Арсена Річинського» подано життєвий шлях А. Річинського, відображено основні ідеї його творчої спадщини [4]. Книга А. Пісоцького та Н. Войтюк «Інтелекція Волині: погляд крізь призму часу» розповідає про становлення української інтелекції на Волині у 20–30-х р. ХХ ст., висвітлює діяльність визначних постатей, а серед них чималу увагу присвячено А. Річинському [16]. Дослідження О. Альошиної розкриває маловідомі аспекти щодо стосунків громадського діяча та церковної ієрархії ПАПЦ, що призвели до проголошення анафемі [1, с. 3–12].

Певний внесок у дослідження постаті А. Річинського зробила й авториня цієї публікації. Нею проаналізовано участь А. Річинського в національному церковному русі та мотиви, винесення йому анафемі. Наголошено на тому, що це покарання використовувалося як один із засобів боротьби з українським національним церковним рухом на Волині [12, с. 116–125].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність досліджуваної теми полягає у тому, що в українській історичній науці відсутня окрема ґрунтовна наукова розвідка, у якій було б, по-перше, проаналізовано архівні джерела та публікації часопису «Діло» за 1929–1930 рр. щодо проголошення тимчасової анафемі А. Річинському; по-друге, висвітлення позиції української громадськості та її реакцію на відлучення провідника національного церковного руху від ПАПЦ; по-третє, боротьбу А. Річинського із несправедливим покаранням. В кінцевому результаті це дасть змогу розкрити не досліджені аспекти діяльності А. Річинського, зокрема, його роль та місце в національному церковному русі Західної Волині у міжвоєнний період, що, власне й виступає елементом наукової новизни публікації.

Метою наукової розвідки є проаналізувати особливості накладення на А. Річинського церковної анафемі через призму спротиву української інтелекції, що призвело до її скасування.

Виклад основного матеріалу. Упродовж міжвоєнного періоду ПАПЦ на Волині знаходилася у доволі складному становищі, незважаючи на те, що Вселенський Патріарх Григорій VII 13 листопада 1924 р. надав їй автокефалію і справи внутрішнього церковного життя православні могли вирішувати самостійно. Зокрема, українці які складала 70 % вірних Польщі отримали можливість для розвитку свого духовного

життя, насправді польська влада постійно втручалася в церковне життя. Воно перебувало під цензурою Міністерства віросповідань та освіти, зазнавало тиску з боку Римо-Католицької Церкви [23, с. 299]. Ці події зумовили появу національного церковного руху у міжвоєнний період, скерованого на демократизацію та українізацію ПАПЦ, церковно-релігійного життя, визнання засад соборноправності, тобто, всенародного керування церковними справами.

Варто зауважити, що церковна влада, з одного боку, спершу пішла на поступки національному церковному русі, намагалася послабити значний ще з часів царату, російський вплив, з іншого – використовувала російську меншість для стримування української більшості. Така позиція церковного керівництва ПАПЦ зустріла опір з боку патріотичної української інтелекції. Одним із організаторів руху за українізацію ПАПЦ був А. Річинський, який у 20-х рр. ХХ ст. розпочав змагання за її національне відродження, дотримання принципу соборноправності і використання у богослужіннях української мови.

Дії А. Річинського викликали реакцію польської влади і Синоду, який ухвалою № 14 від 15 квітня 1929 р. відлучив його від Церкви і піддав тимчасовій анафемі. Цьому передував звіт від 7 березня поточного року «Про ворожу діяльність проживаючого в м. Володимирі лікаря Арсена Річинського проти Православної Церкви в Польщі», поданий на розгляд митрополиту Діонісію Волинським єпархіальним місіонерсько-законодавчим комітетом. У ньому наводилася низка «...шкідливих для Православної церкви в Польщі» вчинків лікаря А. Річинського. До речі, без жодних перевірок і з'ясування ситуації Синод ухвалив, «...виходячи із вищеподаного без сумніву встановили цілу низку шкідливих для Православної церкви в Польщі і ворожих її законній ієрархії вчинків лікаря А. Річинського, метою яких є підірвати церковний мир і зруйнувати канонічний устрій і законну управу цієї церкви» та визначив – відлучити А. Річинського від Православної Церкви і піддати анафемі. Постанова передбачала привселюдне оголошення її змісту в Свято-Успенському соборі м. Володимир-Волинський, сповіщення духовенства і вірних митрополії із заувагою, що воно здійснено у відповідності зі Словом Божим і церковними правилами [15, арк. 4–5].

Необхідно зауважити, що анафема у церковній практиці застосовувалася як найвища міра церковного покарання з тим, щоб оберегти вірних від осіб, які порушили церковні канони і цінності. Вона передбачала відлучення від Церкви еретиків, непокаянних грішників з оповіщенням довічного прокляття. Чого ж насправді домагався А. Річинський? Він прагнув українізації церковних богослужінь, соборноправності, того, щоб Волинську єпархію очолював єпископ, за походженням українець. Власне А. Річинський у автобіографії зазначав, що «...я розглядав український церковний рух, як один з етапів національного звільнення і зростання українського народу. Таким чином моя суспільна діяльність була направлена на благо українського народу. За цю діяльність польська влада вважала мене революціонером» [18, с. 2].

21 квітня 1929 р. у Свято-Успенському соборі м. Володимира-Волинського А. Річинському, протоієрей Георгій Боришкевич оголосив анафему. У день її оголошення церковні ієрархи, побоюючись протестів православних українців, заручилися посиленою охороною собору, усвідомлюючи, що така ухвала виходить за межі особистої справи А. Річинського і є подією громадського значення [10, с. 2]. Напевно цим можна пояснити те, що в офіційному друкованому органі Синоду «Воскрестное чтение», згадану ухвалу оприлюднили лише 28 квітня 1929 р. [14, с. 263].

А. Річинський болісно сприйняв анафему, позаяк виховувався у сім'ї, де батько був псаломщиком, згодом священником, мати – дочка протоієрея. Він навчався у Волинській духовній семінарії та був глибоко віруючою особою. Відлучення його від Церкви позбавляло права спільної молитви з парафіянами, участі у богослужіннях, права бути похороненим після смерті на православному кладовищі тощо. Окрім того, митрополит Діонісій застерігав віруючих від будь-яких релігійних контактів з особами, підданими анафемі, а духовні особи не мали права спілкуватися з ними приватно [15, арк. 7]. Обмеження не сприяли проведенню А. Річинським активної церковної діяльності, діалогу та співпраці з митрополією й особисто митрополитом Діонісієм, з приводу реформування ПАПЦ.

Є підстави вважати, що на митрополита Діонісія здійснювали тиск проросійські священнослужителі, заручившись підтримкою світської польської влади. Відлучення від Церкви і анафема мали на меті дискредитувати А. Річинського, провідника національного церковного руху на Волині, внести розбрат серед його однодумців та прихильників, призупинити його активну діяльність, скеровану на українізацію ПАПЦ [12, с. 125]. Загалом, це було проблемою і для Церкви, позаяк призводило до роз'єднання православних віруючих, дивним чином «співпало» із наступом католиків на ПАПЦ [13, с. 112–113].

Синод на чолі із митрополитом Діонісієм не очікував такої бурхливої реакції української інтелігенції. Відлучення А. Річинського від Церкви громадянство сприйняло рішуче й з осудом. Це призвело до опротестування синодального акту анафемі. Так, у квітні 1929 р. правники зацікавилися юридичною складовою анафемі і провели правовий аналіз ухвали. Їхній висновок свідчив про те, що постанова не має жодних правових підстав, тому що наведені у ній порушені правила стосуються виключно духовних осіб. Накладання анафемі суперечило постанові російського Синоду № 557 від 20 листопада 1901 р., у якій йшлося про те, що вища міра церковної кари може бути застосована лише за «низпроверженіє догматов верь», чого А. Річинському навіть не висували. Це стало підставою оскарження анафемі зі зверненням до Царгородського Патріарха з проханням зняти з А. Річинського церковне покарання [8, с. 1].

Першим на захист А. Річинського став депутат Сейму Іван Власовський, який спростував усі висунуті звинувачення. У «Відкритому листі посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія», опублікованому в часописі «Діло», йшлося про те, що

А. Річинського відлучено від Церкви, «як провідника українського церковного руху в Православній церкві у Польщі». Власовський пояснює, що основне звинувачення «досажденіє Своему епископу» з боку д-ра Річинського, випливало з високоідейних мотивів «здійснити незаперечне ні наукою Православної церкви, ні її канонами право українського народу на свою національну церкву у ряді Православних церков». І. Власовський подав до відома широкого загалу факти з метою висвітлення того, як постанова ієрархів у Синоді суперечила моральним принципам, наголошуючи, що «...подібними актами не підіймається й не скріплюється авторитет церковної влади» [2, с. 2–4]. Редакція газети «Діло», публікуючи даного листа, зазначила: «Містимо цей лист посла Власовського тому, що справа якій він присвячений, має широкий громадський і національний характер» [2, с. 2].

Окрім відкритого листа І. Власовського у пресі з'явилася низка публікацій, скерованих на захист А. Річинського. Так, у часописі «Діло», Іван Кедрин, український політичний діяч і журналіст, на той час – кореспондент і пресовий референт Української Парламентської Репрезентації у Сеймі, опублікував у травні 1929 р. статтю, у якій розкрив неправомірність відлучення від Церкви А. Річинського [8, с. 1; 9, с. 1–2; 10, с. 2–3]. У одній із них під назвою «Дальша історія анафемі на д-ра А. Річинського» автор висловлював подивування з того, що досі не з'явилося жодної заяви чи публікації від Українського церковного комітету (далі – УЦК), який очолював А. Річинський, на захист свого керівника [8, с. 1].

Проблема відлучення А. Річинського від Церкви обговорювалася у листуванні між членами УЦК М. Черкавським та П. Артем'юком. Відомий політичний діяч, сенатор (1922–1927 рр.) М. Черкавський просив громадського діяча Полісся, на той час голову «Просвіти» у Бересті, прибути на термінову нараду, «щоб намітити й узгодити певну лінію поступовання в теперішній ситуації» [21, арк. 162]. Навесні 1929 р. проведено нараду, на якій ухвалено доручити викладачеві духовної семінарії, професору М. Кобрину захистити А. Річинського з канонічно-церковних позицій. Професор М. Кобрин, на виправдання А. Річинського підготував змістовну працю «Про анафему на лікаря А. Річинського. Розгляд постанови священного Синоду з 15.IV.1929 р.» У якій обґрунтовано й доведено безпідставність усіх звинувачень, висунутих А. Річинському. Доповідь на засіданні УЦК оголосив М. Черкавський. Зокрема, у ній йшлося про те, що А. Річинський домагався реалізації постанови Синоду від 3 вересня 1924 р. про вживання української мови у богослужіннях, що він є «...особа поміркована, консервативних поглядів, кращий син своєї церкви й свого народу, ревний оборонець православної віри та звичаїв церкви своїх батьків. Всі також знають, що він переконаний сторонник богослужіння народною мовою, в той же час ворог всякої анархії в справі «українізації богослужіння» і через те завжди стояв за те, щоб у богослужінні вживати тільки того тексту, який затверджено вищою церковною владою» [17, арк. 5–6].

На засіданні УЦК заслухали доповідь та ухвалили зазначену працю М. Кобрини видати дру-

ком і розповсюдити. На сторінках якої, у примітках А. Річинський зазначав, що переклад був «...здається, останнім рукописом покійного М. Черкавського» [17, арк. 51]. Згадану працю він передав на зберігання до бібліотеки НТШ.

З протестами проти анафеми виступили не лише окремі особи, а й окремі парафії, зібрання української інтелігенції. Піднялася хвиля народного обурення. Ухвала Синоду, яка мала на меті налякати активістів національного церковного руху, викликала зворотну реакцію, на що не сподівалася митрополія. Одним з яскравих виразів загального обурення було зібрання у Варшаві української православної інтелігенції, яке відбулося 17 травня 1929 р. у помешканні Українського клубу. На цьому чисельному зібранні детально розглянуто постанову Синоду про відлучення від Церкви А. Річинського. Присутні одногосно ухвалили «...признати постанову Св. Синоду від 15 квітня 1929 р. ч. 14 про відлучення від Церкви та анафемування доктора Арсена Річинського нікого не зобов'язуючим актом». Українська громадськість оцінила цю акцію церковного керівництва як «...акт оборони старо-московських традицій» та «...запал національно-політичної боротьби проти українського церковного руху». Окрім того, на зібранні ухвалено «Повідомити про несправедливу постанову Святого Синоду до відома Константинопольського Вселенського Патріарха та всіх найвищих достойників Автокефальних Православних церков всього світу. Відписи ухвали представити Голові Ради Міністрів, Міністрові віросповідань і освіти Речі Посполитої Польської та Св. Синодові Православної церкви в Польщі, а рівно ж подати до відома лікареві Арсенові Річинському з виразами глибокого співчуття та найвищої пошани». Відлучення від церкви А. Річинського українська громадськість сприйняла як акт насильства у національно-політичній боротьбі проти українського церковного руху [3, с. 65–67].

Після усіх згадуваних опротестувань, члени митрополичої ради від світських представників українського громадянства, які належали до УЦК – М. Черкавський, І. Власовський, В. Соловій, С. Хруцький, письмово повідомили митрополита 24 червня 1929 р. Лист опубліковано у часописі «Діло» 17 липня 1929 р. Автори листа підкреслювали «...нечувану у відношенні Архієпископа до своєї пастви нещирість і мінливість», що так помітна у відношенні митрополита до української церковної проблеми. Синодальний акт про відлучення від церкви доктора А. Річинського, який разом із авторами листа працював над оздоровленням церковної громади, робив неможливим подальше їх перебування в складі «радників» митрополита. Вони заявили, що приєднуються до протесту, щодо несправедливої анафеми до патріархів та предстоятелів інших православних автокефальних церков, і складають з себе повноваження членів митрополичої ради. «До того часу, – повідомляли вони, – доки справедливості не буде привернена, доки дух старозавітної помсти і наруги панує в чинах церковної влади, замість духу євангельської любові, вважаємо присутність нашу серед Ваших дорадників зайвою. Голосу нашого Ви не послухаєте, Владико, як не слухали його досі» [7, с. 2–3]. Внаслідок від-

лучення А. Річинського від церкви з митрополичої ради вийшли представники українського світського громадянства, провідники українського церковного руху. З цього приводу А. Річинський у статті «Справи Православної церкви» в часописі «Діло» зазначав, що «...після кинення відомої анафеми, всі незалежники вийшли з Митрополичої Ради й між митрополитом і українським громадянством зірвано всі мости» [20, с. 2].

Відомі українські діячі, зібрання інтелігенції у містах, в парафіях, оприлюднювали свою незгоду з синодальним рішенням і наполегливо вимагали не визнавати анафеми. Протести проти відлучення від Церкви А. Річинського надсилалися до митрополії, до голови ради міністрів, до міністра віросповідань, до Царгородського Патріарха. У протесті парафії Володимир-Волинського собору, до якої належав А. Річинський, 50 представників вимагали і їх анафемувати. Волинська парафія відмовила митрополитові Діонісію у послуху, про що повідомила уряд. Складено акт обвинувачень проти митрополита й вислано його до Царгородського Патріарха та патріархів православних церков з вимогою суду над ним. До закінчення суду парафія підпорядкувала себе під юрисдикцію київського автокефального митрополита [10, с. 2–3].

Не змірився з відлученням від Церкви та накладенням анафеми й власне А. Річинський. У часописі «Діло» 29 червня 1929 р. він опублікував статтю «Моя відповідь Св. Синодові Православної Церкви в Польщі», у якій писав, що «Я волів би замість таких загальникових закидів почути конкретні факти, які стали підставою такого важного рішення, як анатема...» У ній автор подав критичний коментар щодо цієї наклепницької справи, навів низку аргументів, які заперечували його провини перед Церквою. Він зазначав, що українізація Церкви не означає заклик до повалення православної митрополії у Польщі, що це заклик до боротьби «...з тими духовними особами, які для побільшення свого впливу на парафіях купують револьвери», це домагання окремого українського архієрея для Волинської єпархії. Він піддав критиці панування шовіністичного духу в середовищі церковної адміністрації, яка переслідувала проукраїнське налаштоване духовенство. Арсен Васильович звернувся до церковного суду із проханням перевірити відомості про порушення ним церковних канонів. Призначена для розслідування комісія повністю його виправдала, не виявивши жодних порушень [19, с. 3].

Невідомо, скільки б продовжувалося протистояння ієрархії церкви та А. Річинського, якби не початок загрози, яку несла Православній церкві в Польщі неоунійна акція, спрямована на запровадження серед православного населення нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. Суть її зводилася до того, щоб відколоти від Православної церкви частину її вірних і перевести на «східнослов'янський обряд», підпорядкувавши католицькій ієрархії [22, с. 74].

Неоунійна акція переросла в широкомасштабну політику окатоличення і спольщення населення. Протистояти тискові з боку польського католицького єпископату, який докладав зусиль для впровадження в православному регіоні неоу-

нії, можна було лише за умови єдності Православної церкви. Саме це спонукало А. Річинського 20 лютого 1930 р. подати Синодові Православної церкви в Польщі декларацію, в якій зазначалось: «Успішна оборона прав і майна Православної церкви, – особливо під час збільшеного натиску на неї з боку польського кліру, – можлива тільки спільними зусиллями нашого громадянства і церковної влади. Однак у багатьох випадках серед українського громадянства справа моєї анафемі стоїть на перешкоді до такого з'єднання наших оборонних церковно-народних сил; без сумніву, ця справа буде порушена і на Церковнім Соборі, хоч це може розбудити пристрасті у невідповідний момент. Отже, щоб не стояти на заваді у такий грізний час, та з огляду на заяву прем'єра Бартеля з 11 січня 1930 р. про те, що унормування правового положення Православної церкви в Польщі Уряд ставить у залежність від стабілізації внутрішніх церковних відносин, – бажаючи по мірі сил і знання причинитися до зміцнення Церкви, яка в історії українського народу під Польщею була міцним забором проти його денационалізації, – прошу Св. Синод, по-батьківськи, минаючи дотеперішні незгоди, ухилити свою постанову з 15 квітня 1929 року ч. 14 і прилучити мене знову до громади вірних. Щоб ця моя декларація зайвий раз вказала польському клірові, як до його зазіхань ставиться українське населення в Польщі, я згідний на її опублікування. Св. Синодові угоднo буде надіслати мені відповідь за посередництвом тільки Парламентарної Комісії для захисту Церкви через її секретаріат» [6, с. 3].

Святий Синод 22 березня 1930 р. розглянув звернення А. Річинського і задовольнив її ухвалою такого змісту «Приймаючи до уваги, що д-р А. Річинський дуже близько приймає до серця сучасні скорботи Православної церкви в Польщі, хоче взяти посильну участь у загальній допомозі церковній ієрархії у справі оборони церкви від натиску римо-католицького кліру, доручити митрополитові Діонісію прийняти д-ра Арсена Річинського в лоно Св. Православної церкви, згідно з його проською» [6, с. 3].

Список літератури:

1. Альошина О. Відлучення Арсена Річинського від Православної церкви. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2012. Випуск 6. С. 3–12.
2. Власовський І. Відкритий лист посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія. *Діло*. 22 травня 1929. № 111. С. 2–4.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання : в 4 т., 5 кн. Київ : Либідь, 1998. Т. 4. Ч. 2. XX ст. 415 с.
4. Гудима А. Харизма Арсена Річинського : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 144 с.
5. Гудима А., Колодний А., Саган О. Тексти купюр польського цензора рукопису книги Арсена Річинського «Проблеми української релігійної свідомості». *Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець : науковий збірник*. Київ; Кременець, 2007. С. 93–96.
6. З життя православних. Чому і як дійшло до ліквідації анафемі на д-ра Річинського. *Діло*. 15 квітня 1930. № 83. С. 3.
7. Звернення членів Митрополічної ради від українців до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія. *Діло*. 17 липня 1929. № 158. С. 2–3.
8. Кедрин І. Дальша історія анафемі на д-ра А. Річинського. *Діло*. 15 травня 1929. № 105. С. 1.
9. Кедрин І. Історія анафемі на д-ра А. Річинського. *Діло*. 10 травня 1929. № 101. С. 1–2.
10. Кедрин І. Історія анафемі на д-ра А. Річинського. *Діло*. 11 травня 1929. № 102. С. 2–3.
11. Ковалевський О. Довкола православно-церковних справ. *Діло*. 24 травня 1930. № 113. С. 2–3.
12. Кравчук О. Відлучення Арсена Річинського від Православної церкви як один з моментів боротьби із українським національно-церковним рухом на Волині. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 116–125.
13. Кралюк П. Любомудри Володимирії: Філософ на троні (князь Володимир Василькович). Аристократ духу (Арсен Річинський) : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2010. 168 с.

Синод витлумачив звернення несправедливо відлученого як прохання «простити його попередні виступи», хоча у зверненні А. Річинського про таке «прощення» і близько не йшлося, він надалі твердо дотримувався своїх принципів. Однак «примирення» А. Річинського з ієрархією Церкви не означало відступу від засадничих вимог та позицій чи припинення боротьби за українізацію та демократизацію ПАПЦ. Він залишився одним з найбільш радикально налаштованих діячів, прихильників її реформування. Однак віруючі ПАПЦ не були готові їх відстоювати. «Діло» з цього приводу повідомляло, що «...на жаль, в цій ділянці (українізації) спостерігаємо цілковиту пасивність інтелігенції, яка тягне ще й досі ярмо психічної неволі» [11, с. 2].

А. Річинський у монографії «Проблеми української релігійної свідомості» писав: «Непідготовленість нашої інтелігенції разила очі, коли після анафемі, киненої на автора (Річинського), члени Українського церковного комітету, замість виразно і твердо зайняти самостійну – єдино достойну зрілої нації – позицію, задумувалися над тим, чи вони ще можуть «формально» раду радити вкупі зі своїм «виклятим» головою ... Навіть направляли автора «каятися» і врешті таки добилися анулювання тої анафемі – хоч і без «каяття», дорогою обостороннього компромісу» [5, с. 93–94].

Висновки і пропозиції. Отже, А. Річинського піддали анафемі Синодом ПАПЦ не за порушення церковних канонів, а за активну діяльність, пов'язану з українізацією Церкви, протистояння впливу промосковському єпископату на релігійне життя православних українців. З одного боку, ухвала Синоду, яка мала на меті призупинити активістів національного церковного руху, викликала зворотну реакцію, незгоду та неприйняття її широким загалом української інтелігенції. З іншого – накладення анафемі призвело до переосмислення подальшої боротьби А. Річинським. Активна позиція української інтелігенції сприяла неправомірності його відлучення від Церкви й спричинила скасування анафемі.

14. Определение Священного Синода Св. Автокефальной Православной церкви в Польше об отлучении от церкви лекаря Арсения Речинского и о предании его анафеме. *Воскресное чтение : еженедельный церковно-народный иллюстрированный журнал*. Варшава, 28 апреля 1929. № 17. С. 263–265.
15. Определение Синода Православной церкви в Польше об отлучении от Православной церкви врача Речинского Арсения за антицерковную деятельность и указ консистории по этому вопросу. *Державний архів Тернопільської обл.* Ф. 148. Оп. 5. Спр. 205. 12 арк.
16. Пісоцький А., Войтюк Н. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу : монографія. Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 167 с.
17. Про анафему на лікаря А. Річинського. Розгляд постанови священного Синоду Православної церкви в Польщі з 15.IV.1929 р. *Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 27. 52 арк.
18. Річинський А. Автobiографія : [Рукопис]. *Волинський краєзнавчий музей*. 3 с. КДФ-15143, КВ-6720.
19. Річинський А. Моя відповідь Св. Синодові Православної Церкви в Польщі. *Діло*. 29 червня 1929. № 142. С. 3.
20. Річинський А. Справи православної церкви. *Діло*. 2 січня 1930. № 2. С. 2.
21. Справа підготовки до Українського церковного з'їзду в Луцьку і Бересті серед української людності на Поліссі. *Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 627. 180 арк.
22. Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939). *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 74–89.
23. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Львів : Свічадо, 2001. 364 с.

References:

1. Alosyna O. (1912) Vidluchennya Arsena Richynskogo vid Pravoslavnoyi cerkvy [Excommunication of Arsen Richynsky from the Orthodox Church]. *Naukovi zapysky Nacionalnogo universytetu «Ostrozka akademiya»*, vol. 6, pp. 3–12.
2. Vlasovskiy I. (1929) Vidkrytyj lyst posla Ivana Vlasovskogo do mytropolyta Varshavskogo i Volynskogo Dionisiya [An open letter from Ambassador Ivan Vlasovsky to Metropolitan Dionysius of Warsaw and Volyn]. *Dilo*, no. 111, pp. 3–12.
3. Vlasovskiy I. (1998) Narys istoriyi Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Cerkvy [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. Kyiv: Lybid. T. 4. Ch. 2. XX st., 415 p.
4. Gudyma A. (2008) Xaryzma Arsena Richynskogo [Charisma of Arsen Richynsky]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 144 p.
5. Gudyma A., Kolodnyj A., Sagan O. (2007) Teksty kupyur polskogo cenzora rukopysu knygy Arsena Richynskogo «Problemy ukrayinskoyi religijnoyi svidomosti» [Texts of paragraphs of the Polish censor of the manuscript of Arsen Richynsky's book «Problems of the Ukrainian religious consciousness»]. *Arsen Richynskyy: vydatnyj ukrayinskyy gromadskyy diyach i naukovec-religijeznavec*. Kyiv; Kremenez, pp. 93–96.
6. Dilo (1930) Z zhyttya pravoslavnyx. Chomu i yak dijslo do likvidaciyi anatemy na d-ra Richynskogo [From the life of the Orthodox. Why and how the anathema of Dr. Richynsky was eliminated]. *Dilo*, no. 111, p. 3.
7. Dilo (1929) Zvernennya chleniv Mytropolychoyi rady vid ukrayinciv do mytropolyta Varshavskogo i Volynskogo Dionisiya [Address of members of the Metropolitan Council from Ukrainians to Metropolitan Dionysius of Warsaw and Volyn]. *Dilo*, no. 158, pp. 2–3.
8. Kedryn I. (1929) Dalsha istoriya anatemy na d-ra A. Richynskogo [Further history of the anathema to Dr. A. Richynsky]. *Dilo*, no. 105, pp. 1.
9. Kedryn I. (1929) Istoriya anatemy na d-ra A. Richynskogo [History of anathema to Dr. A. Richynsky]. *Dilo*, no. 101, pp. 1–2.
10. Kedryn I. (1929) Istoriya anatemy na d-ra A. Richynskogo. Istoriya anatemy na d-ra A. Richynskogo [History of anathema to Dr. A. Richynsky]. *Dilo*, no. 102, pp. 2–3.
11. Kovalevskiy O. (1930) Dovkola pravoslavno-cerkovnyx sprav [Around Orthodox affairs]. *Dilo*, no. 130, pp. 2–3.
12. Kravchuk O. (2018) Vidluchennya Arsena Richynskogo vid Pravoslavnoyi cerkvy yak ody z momentiv borotby iz ukrayinskym nacionalno-cerkovnym ruxom na Volyni [Arsen Richynsky's excommunication from the Orthodox Church as one of the moments of struggle against the Ukrainian national-church movement in Volyn]. *Naukovi zapysky Ternopil'skogo nacionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatyuka*, vol. 1, no. 1, pp. 116–125.
13. Kralyuk P. (2010) Lyubomudry Volodymyrii: Filosof na troni (knyaz Volodymyr Vasylykovich). *Arystokrat duxu (Arsen Richynskyy) [Lubomudry Volodymyrii: The Philosopher on the Throne (Prince Volodymyr Vasylykovich). Aristocrat of the spirit (Arsen Richynsky)]*. Luczk: PVD «Tverdnyya», 168 p.
14. Voskresnoe chtenie (1929) Opredelenie Svjashhennogo Sinoda Sv. Avtokefal'noj Pravoslavnoj cerkvi v Pol'she ob otlučenii ot cerkvi lekarja Arsenija Rechinskogo i o predanii ego anafeme [Determination of the Holy Synod of the Holy Autocephalous Orthodox Church in Poland on the excommunication of the physician Arseniy Rechinsky and on anathema to him]. *Voskresnoe chtenie: ezhenedel'nyj cerkovno-narodnyj illjustrirovannyj zhurnal*. Varshava, no. 17, pp. 263–265.
15. Pisoczkyj A., Vojtyuk N. (2009) Inteligenciya Volyni: poglyad kriz pryzmu chasu [The intelligentsia of Volyn: a look through the prism of time]. Luczk: Volyn, 167 p.
16. Viddil rukopysiv (1929) Pro anafemu na likarya A. Richynskogo. Rozglyad postanovy svyashhennogo Synodu Pravoslavnoyi cerkvy v Polshhi z 15.IV.1929 r. [About the anathema to doctor A. Richynsky. Consideration of the resolution of the Holy Synod of the Orthodox Church in Poland from 15.IV.1929]. *Viddil rukopysiv Lvivskoyi nacionalnoyi naukovoyi biblioteky im. V. Stefanyka*, f. 1, op. 2, spr. 27, ark. 52.
17. Richynskyy A. Avtobiografiya: Rukopys [Autobiography: Manuscript] (unpublished). *Volynskyy krajeznauvchyy muzej*, p. 3.
18. Richynskyy A. (1929) Moya vidpovid Sv. Synodovi Pravoslavnoyi Cerkvy v Polshhi [My answer to the Holy Synod of the Orthodox Church in Poland]. *Dilo*, no. 142, p. 3.
19. Richynskyy A. (1930) Spravy pravoslavnoyi cerkvy [Affairs of the Orthodox Church]. *Dilo*, no. 2, p. 3.
20. Viddil rukopysiv (1927) Sprava pidgotovky do Ukrayinskogo cerkovnogo z'yizdu v Luczku i Beresti sered ukrayinskoyi lyudnosti na Polissi [It is a matter of preparation for the Ukrainian Church Congress in Lutsk and Brest among the Ukrainian people in Polissya]. *Viddil rukopysiv Lvivskoyi nacionalnoyi naukovoyi biblioteky im. V. Stefanyka*, f. 9, op. 1, spr. 627, ark. 180.
21. Stokolos N. (2001) Neouniya yak eksperyment sxidnoyi polityky Vatykanu v Polshhi (1923–1939) [Neo-Union as an experiment in the Vatican's eastern policy in Poland (1923–1939)]. *Ukrayinskyy istorichnyj zhurnal*, no. 4, pp. 74–89.
22. Fedoriv Yu. (2001) Istoriya Cerkvy v Ukrayini [History of the Church in Ukraine]. Lviv: Svichado, 364 p.